

ІСТОРИЧНІ ІСТУДІЇ

До 20-РІЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

В.М.ДАНИЛЕНКО, М.К.СМОЛЬНИЦЬКА*

ШЛЯХ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ГРОМАДСЬКІ РУХИ Й СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ В УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1980-х рр.

У статті аналізуються проблеми, які хвилювали українське суспільство в другій половині 1980-х рр., напередодні проголошення незалежності. Відстежуються прояви громадянської активності, зафіксовані радянськими органами безпеки у середовищі різних соціальних груп і верств населення.

Проголошення України незалежною державою стало можливим значною мірою тому, що у другій половині 1980-х рр. суспільство, отримавши під час «перебудови» обмежений дозвіл влади проявляти громадянську активність, скористалося цим шансом для відстоювання своїх інтересів, тривало і послідовно нехтуваних керівництвом держави. Дослідження кола проблем, які хвилювали населення у цей час, дасть можливість відтворити палітру громадсько-політичного життя українського суспільства.

Тема «перебудови» і її вплив на перебіг соціальних процесів в Україні неодноразово висвітлювалася в науковій, публіцистичній літературі, у спогадах очевидців-активістів. Серед останніх публікацій, що узагальнюють процеси 20-річної давності, є й видання, присвячені 20-й річниці Народного руху України за перебудову та Української Гельсінської спілки¹. Важливою віхою було також оприлюднення до двадцятиріччя Руху документів з архіву СБУ. Ці публікації дають можливість ознайомитися з питаннями, які хвилювали суспільство, з'ясувати, на які з них влада могла собі дозволити

** Даниленко Віктор Михайлович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ; Смольницька Мирослава Костянтинівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.*

¹ Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали до 20-ї річниці створення Народного руху України. – К., 2009. – 454 с.; Народний рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення Народного руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – К., 2010. – 156 с.; Молода нація. – Вип.51: Українська Гельсінська спілка: Мат. конф. до 20-річчя з дня утворення. – К., 2011. – 224 с.

не звертати уваги, а які викликали негайне реагування. Прояви громадської активності ретельно відстежувалися КДБ, будь-яка критика партії та існуючого ладу відразу ж фіксувалася і повідомлялася в державні й партійні органи. Окремі матеріали, введені до наукового обігу О.Бажаном і О.Лошицьким², проливають світло на маловідомі сторінки історії Народного руху України за перебудову. Проте палітра суспільних настроїв, представлена у згаданих вище публікаціях, набагато ширша й охоплює чимало складових, основні риси яких окреслено у виданні «Політична історія України: ХХ століття» (у 6 т., Київ, 2002–2003 рр.).

У цій статті пропонуємо ознайомитися з тими проявами суспільної свідомості й активності, які реєструвалися владою в другій половині 1980-х рр., а також окреслити коло проблем, що хвилювали суспільство напередодні проголошення України незалежною державою.

Зміни в радянському суспільстві назрівали впродовж тривалого періоду, а найбільш інтенсивно почали відбуватися з приходом до владного керма в СРСР нового керівника – М.Горбачова. На пленумі ЦК КПРС у березні 1985 р. було проголошено наміри влади здійснити ряд реформ. Зміст курсу, запропонованого енергійним генсеком, виражала формула: через прискорення соціально-економічного розвитку країни – до нового якісного стану радянського суспільства.

Паралельно з реформуванням економіки відбувався складний процес суспільно-політичних зрушень. На ХХVII з'їзді КПРС (лютий 1986 р.) було висунуте гасло «широкої демократизації й гласності», яке «перетворилось на потужний каталізатор радикальних суспільних змін». «Гласність» означала забезпечення певної відкритості державних установ та існування дозваної інформаційної свободи. Демократизація мала на меті під контролем партії подолати синдром відчуження населення від держави, активізувати його громадянську активність, розширити соціальну базу перебудови³. Уже влітку 1988 р. на ХІХ партійній конференції було порушене питання про необхідність реформування радянської політичної системи. Проголошувався курс на створення правової держави, розвиток парламентаризму, поглиблення демократичних перетворень.

Проте зміна гасел у союзному центрі ще не означала зміни політики на місцях, зокрема в УРСР, де до кінця 1980-х рр. все залишалося по-старому. На противагу наростанню нових суспільно-політичних тенденцій, у республіці проводився жорсткий консервативний курс. Як результат – відсутність серйозних зрушень в економічному та соціальному житті, відставання від загальносоюзних перебудовних процесів, загроза екологічної катастрофи (із головним акцентом на Чорнобилі), негативне ставлення Комуністичної

² Бажан О. Вплив Народного руху на національну свідомість населення УРСР у 1989–1991 р. // Магістеріум. – Вип.41: Історичні студії. – К., 2010. – С.43–45; Його ж. КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період «горбачовської перебудови» // Наукові записки НаУКМА. – Т.104: Історичні науки. – К., 2010. – С.68–77; Бажан О., Лошицький О. Народний рух України в інтерпретації Комітету держбезпеки УРСР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №2. – С.196–326.

³ Україна: політична історія ХХ–ХХІ століття. – К., 2007. – С.919–920.

партії України до новостворюваних громадських організацій, учасники яких вказували на соціальні, екологічні проблеми, посилення політики русифікації та, відповідно, звуження сфери побутування української мови, штучне обмеження доступу до інформації про сучасне й минуле України, – усе це сколихнуло українське суспільство.

Зародження масового громадсько-політичного руху в другій половині 1980-х рр. починалося з виникнення численних неформальних груп, об'єднань, організацій, які зароджувалися в республіці, як і повсюдно у СРСР, уже на початковому етапі «перебудови». Якщо на кінець 1986 р. такі угруповання тільки де-не-де виникали і не мали достатньої сили й ресурсів для розвитку (їх відразу ж виявляли, проводячи з учасниками руху відповідну профілактичну роботу), то з 1987 р. кількість неформальних об'єднань (в т.ч. й таких, що привертала до себе увагу влади) збільшується. Існували різноманітні причини, які спонукали людей до об'єднання за інтересами: літератори групувалися з метою захисту своїх авторських прав від «редакційно-видавничої мафії», що чинила перешкоди публікуванню їхніх творів⁴; молодь об'єднувалася під впливом ідей пацифізму⁵; громадяни, які усвідомлювали політичну кризу системи, порушення прав людини у СРСР, шукали своїх однодумців серед населення з метою пропаганди ідей про необхідність зміни державного і суспільного устрою на основі запровадження самоуправління трудящих без участі рад і партійних органів⁶; захисники довкілля об'єднувалися для збереження екології⁷ та ін. Якщо наприкінці 1988 р. кількість культурно-історичних, суспільно-політичних, екологічних, спортивних та інших самодіяльних груп, об'єднань, організацій становила кілька тисяч, то вже на червень 1989 р. – зросла до понад 47 тис.!

Політизація суспільства відбувалася в т.ч. за рахунок інформаційного доступу (бодай обмеженого) не тільки до проблем, які накопичилися в УРСР, а й до тих, що хвилювали громадян в інших республіках. Так, в Україні жваво коментувалися події в Прибалтиці, Казахстані. Відповідні органи реструували з цього приводу як негативні відгуки, так і схвальні («українцям також потрібно активно боротися за самостійність України, використовуючи можливості процесу демократизації і гласності»⁸).

Більшу можливість для реалізації інтересів і відстоювання своїх позицій отримували громадяни, діяльність яких не суперечила проголошеному курсу КПРС, законам і Конституції УРСР, і спрямовувалася на підтримку «перебудови». Ті ж групи, організації, об'єднання, у середовищі яких лунала відкрита і різка критика влади за безгосподарність та надмірне адміністрування, потрапляли під пильний нагляд із боку системи, а їх учасники підлягали обов'язковій профілактиці та «виховному впливу» за «неправомірність» поведінки.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.3. – Арк.17.

⁵ Там само. – Арк.199–200.

⁶ Там само. – Арк.15.

⁷ Там само. – Арк.199–202.

⁸ Там само. – Арк.230–231.

Особливе місце у системі влади в СРСР займали органи державної безпеки. Радянське суспільство постійно перебувало під контролем структур Комітету державної безпеки, зокрема його найбільш кількісного п'ятого управління (діяло з липня 1967 р.), на яке покладалася боротьба з так званою «ідеологічною диверсією противника». Саме цей підрозділ контролював дисидентський рух, опозиційні настрої, інакомислення, а в УРСР – ще й будь-які прояви «українського буржуазного націоналізму». Органи КДБ були одним із найпотужніших джерел інформації для радянської партійно-державної верхівки про стан суспільства і його політичні настрої.

Найбільш прискіпливо КДБ вивчав ситуацію серед учасників неформальних об'єднань і клубів за інтересами, до складу яких входили особи, звільнені від подальшого покарання за антирадянську діяльність. Тобто, члени суспільства, засуджені системою протягом 1972–1983 рр. до кримінальної відповідальності за статтями 62 (антирадянська агітація і пропаганда) і 187 (наклеп на радянський державний і суспільний устрій) Кримінального кодексу УРСР. Повертаючись у Київ та інші міста республіки окремі з них, розглядаючи своє дострокове звільнення «як вимушену поступку влади, здійснену під тиском Заходу», розгорнули кампанію з реабілітації політ'язнів і продовжили активну громадську діяльність, керуючись переконаннями, що в нових умовах необхідно використовувати для цього легальні можливості шляхом створення самодіяльних колективів, товариств з охорони пам'яток культури, захисту екологічного середовища та ін.⁹

Попри пильний контроль із боку партійних і державних органів, активну профілактичну роботу органів КДБ, у республіці сформувався ряд організацій і об'єднань, які твердо відстоювали свої позиції та вели перед у формуванні громадської думки. Їх члени використовували різноманітні заходи, що могли сколихнути населення: проводили мітинги та зібрання, відвідували засідання різноманітних об'єднань, порушуючи на них гострі питання сьогодення.

Станом на листопад 1988 р. найбільш небезпечними для себе влада вважала діяльність активістів Українського Гельсінського союзу, Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, Комітету захисту української католицької церкви, Українського культурологічного клубу, Українського демократичного союзу, оскільки, мовляв, «спекулюючи на ідеях перебудови, вони робили спроби до вироблення під виглядом обговорення соціально-політичних, екологічних, історичних та інших питань єдиної платформи, об'єднання на її основі і створення в країні політичної опозиції»¹⁰.

Із названих організацій першою виник Український культурологічний клуб (УКК) – це сталося у серпні 1987 р. в Києві. За його ініціативи проводилися публічні громадські вечори («Білі плями в українській історії»), обговорювалася тема голодомору в Україні 1932–1933 рр., проводилося пікетування Київського військово-морського політичного училища з вимогою звільнити територію колишньої Києво-Могилянської академії, відбувся

⁹ Там само. – Арк.83–87.

¹⁰ Там само. – Пор.9. – Арк.94.

перший громадський вечір пам'яті Василя Стуса¹¹. Не отримавши дозволу на реєстрацію і постійне приміщення, керівники клубу змушені були відмовитися від масових зібрань і з листопада 1987 р. влаштували секційні диспути у приватних помешканнях або ж у Гідропарку¹². Діяльність клубу не обмежувалася сферою культури, а була спрямована на критику існуючої системи та політики влади в національному питанні. Організаторами УКК стали С.Набока, Л.Мілявський, О.Шевченко, О.Матусевич, які й задавали тон на загальних зібраннях – тобто, за кваліфікацією КДБ, «намагалися протягувати ідеї націоналізму», виголошували «судження про необхідність заміни комуністичного світогляду християнським віровченням, організації на протигагу КПРС інших політичних партій і груп». За короткий час діяльність УКК набула широкого розголосу не лише в республіці, а й за її межами.

23 жовтня 1987 р. у Львові в клубі Львівського лісотехнічного інституту під час зібрання представників творчої інтелігенції і молоді міста виникло неформальне об'єднання культурницько-етнографічного характеру – «Товариство друзів Лева». Офіційними організаторами виступили Львівське відділення фонду культури УРСР, Товариство охорони пам'яток архітектури і культури, об'єднання молодіжних клубів при ЦК ЛКСМУ¹³. Під час зібрання було схвалено пропозицію вважати «Товариство друзів Лева» філіалом київського Українського культурологічного клубу. Невдовзі у Рівному та Луцьку почали діяти філії організації.

Наприкінці 1987 р. виник Комітет захисту Української католицької церкви. Очолювана дисидентом І.Гелем організація ставила за мету легалізацію переслідуваної комуністичним режимом церковної структури. Із цією метою активісти комітету закликали віруючих до рішучих дій, проводили збори підписів під зверненнями в різні інстанції з вимогами реєстрації приходів, що колись належали українським католикам східного обряду, організували випуск позацензурних видань «Християнський голос» і «Експрес-хроніка»¹⁴.

Як реакція суспільства на жахливий екологічний стан у республіці, спричинений Чорнобильською катастрофою, у 1987 р. зародилася асоціація «Зелений світ». У жовтні 1989 р. відбувся її перший установчий з'їзд, на якому було проголошено намір створити Партію зелених України.

У січні 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР створено українознавчий клуб «Спадщина», в якому об'єдналися здебільшого співробітники академічних інститутів. Своїм завданням вони ставили просвітницьку роботу, підвищення рівня історичних, соціально-політичних знань, популяризацію української культури, участь в охороні пам'яток історії і культури, захист навколишнього середовища, змістовне проведення дозвілля. Поступово на засіданнях клубу почали порушуватися неоднозначні питання з історії України, про сферу функціонування української мови,

¹¹ Шевченко О. Перший постріл переможної революції // Молода нація. – Вип.51. – С.16.

¹² ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.5. – Арк.178.

¹³ Там само. – Ф.71. – Оп.9. – Спр.803. – Арк.116.

¹⁴ Там само. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.5. – Арк.167–169.

відродження національної самосвідомості, стан і перспективи «перебудови» в республіці. На засіданнях лунали заклики використовувати поточний момент «із метою нашого національного розквіту і розкріпачення», залучати молодь до боротьби за українську культуру «з правом критикувати наше «об'єднання» з Росією»¹⁵.

Березень 1988 р. позначився створенням товариства «Громада» – самодіяльного історико-культурного об'єднання студентської молоді Київського державного університету. Згідно зі статутом, організація ставила за мету сприяти «збереженню і розвитку української культури, відродженню національної самосвідомості, поширенню української мови, збереженню історичних і архітектурних пам'яток, збереженню природи»¹⁶.

У 1988 р. відновила свою діяльність правозахисна організація – Українська Гельсінська група¹⁷, до складу якої входили Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, З.Красівський, М.Горинь, О.Мешко, О.Матусевич, В.Шевченко, П.Скочок, В.Барладяну, Б.Горинь, П.Січко, В.Січко, В.Стрильців, Я.Лесів, П.Розумний, С.Сапеляк, І.Зісельс, Н.Муратов, Н.Матусевич. Згодом на її базі утворилася Українська Гельсінська спілка, очолювана В.Чорноволом, М.Горинем, З.Красівським. У «Декларації принципів» УГС, оприлюдненій 7 липня, першим серед основних було проголошено «відновлення української державності». Причому, «будучи суб'єктивно схильними до радикальних дій», керівники УГС своє завдання розуміли «не в демонструванні нашої рішучості й радикальності, а в поширенні самостійницької ідеї та пробудженні громадян до суспільної активності»¹⁸. Крім того, ставилися завдання об'єднання самостійних правозахисних груп і формувань у різних областях України; сприяння організаційному єднанню націоналістично налаштованих осіб; створення основи для опозиційної політичної партії. Лідери УГС спільно з провідниками інших організацій активно виступали за обговорення у середовищі творчої інтелігенції та студентської молоді питання про використання національної символіки – тризуба і жовто-блакитного прапора. Поступово філії УГС утворилися в Києві, Тернополі, Одесі, Донецьку, Чернівцях та інших містах України.

Під впливом Демократичного союзу (створений у Москві у травні 1988 р., проголосив себе першою політичною опозиційною партією) члени Українського культурологічного клубу Л.Мілявський, І.Запорожець та інші зробили практичні кроки на шляху створення Національної християнсько-демократичної фракції ДС. Її програма передбачала вільне обговорення ідеї виходу республіки зі складу СРСР, забезпечення її політичної та економічної незалежності, створення національного уряду й армії, звільнення і реабілітацію політ'язнів, запровадження багатопартійної системи,

¹⁵ Там само. – Пор.9. – Арк.63–72.

¹⁶ Там само. – Арк.100–102.

¹⁷ Українську Гельсінську групу вперше було створено в 1976 р. Очолював її колишній член Спілки письменників України М.Руденко. Упродовж 1977–1981 рр. всі її учасники були засуджені за «антирадянську» та іншу протиправну діяльність, через що вона припинила свою діяльність.

¹⁸ Лук'яненко Л. Українська Гельсінська спілка в боротьбі за демократію і незалежність України // Молода нація. – Вип.51. – С.11.

конституційний захист української мови, офіційне визнання української церкви¹⁹. Невдовзі виникла самостійна Українська демократична спілка, проект програми якої повторював ці вимоги²⁰. Через радикальність (як на той час) проголошуваних ідей вона, не отримавши необхідної соціальної підтримки, проіснувала не довго.

У 1989 р. у Львові був сформований Міжнаціональний комітет захисту політв'язнів. Його члени, на чолі з М.Горинем, розробили кілька документів з вимогами звільнення політв'язнів і повної їх реабілітації.

Діяльність цих та багатьох інших організацій, що функціонували на теренах УРСР, поступово виходила за рамки нечисленних зібрань, набуваючи дедалі більшого розголосу та розмаху.

Однією з форм роботи самодіяльних об'єднань щодо піднесення соціальної активності громадян була підготовка і розповсюдження позацензурної преси. На шпальтах незалежних видань «Кафедра» та «Євшан-зілля» (Львів), «Скарби гір» (Івано-Франківськ), «Пороги» (Дніпропетровськ) журналісти намагалися оприлюднювати твори національно-свідомих письменників, поетів, художників, які раніше не мали доступу до офіційних періодичних видань. Видавалися також «Експрес-вісник», тижневі інформаційні бюлетені львівської, тернопільської та харківської філій Української Гельсінської спілки, «Оповістник», «Голос відродження» (Київ), «Вільна думка» (Волинь), «Плуг» (Південь України), «Шлях до волі» (Рівне), «Гомін Буковини» (Чернівці), «Неспокій» (Чернігів), «Самостійна Україна» з додатком «Христос з нами» (Кам'янець-Подільський) та ін. Усі ці видання розповсюджувалися як серед членів організації, так і всіх зацікавлених осіб²¹. Зокрема, тільки завдяки діяльності активістів УГС протягом 1987–1991 рр. готувались і розповсюджувались понад 35 журналів, газет, інформлисток, бюлетенів тощо. Деякі з них вийшли одним випуском, інші з'являлися регулярно. Ці видання стали «предтечею сучасної української журналістики, вчасним, професійним і ефективним інструментом для зміни політичного та культурного клімату в УРСР»²².

Пильну увагу влади привертав журнал «Український вісник». Його сьомий випуск (94 сторінки машинописного тексту) розпочинався з відкритого листа В.Чорновола генеральному секретареві ЦК КПРС, де автор стверджував, що «перебудова», яка відбувається у країні, «фактично нічого не вносить у вирішення національного питання», висловлювався за необхідність оприлюднення ряду історичних подій минулого України, розглядав їх як прояв «російського великодержавного шовінізму» і «геноциду» української нації²³. На шпальтах «Українського вісника» В.Чорновіл, І.Гель, П.Скочок та інші дописувачі публікували статті, зміст яких кардинально розходився з лінією КПРС. Редактори розглядали це видання як орган українського

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.7. – Арк.340–343.

²⁰ Там само. – Пор.9. – Арк.94–99.

²¹ Русначенко А. Місце УГС в українській революції // Молода нація. – Вип.51. – С.18.

²² Кіліани В. Видавнича діяльність Української Гельсінської спілки // Молода нація. – Вип.51. – С.46.

²³ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.3. – Арк.16–28.

національно-демократичного руху, розуміючи під останнім «найширшу гаму дії для національного відродження України, починаючи від найсміливіших виступів там на захист якихось пам'ятників культури, мовних проблем, конкретних навіть, і кінчаючи людьми, які ставлять питання про державне відокремлення України. Ми не боїмося і таких виступів. Але якщо це робиться звичайно в демократичній формі, а не в якихось екстремістських чи насильницьких формах». Щоби запобігти розповсюдженню «Українського вісника» та зменшити вплив на населення проголошуваних ним ідей, проти авторів було розпочато широку кампанію дискредитації на телебаченні й у пресі.

Неформальні видання приділяли особливу увагу відродженню історичної правди, мовно-культурному компоненту, відігравали важливу роль у формуванні самостійництва як національної ідеї.

Процеси демократизації і розширення гласності справляли істотний вплив на ситуацію в установах і організаціях АН УРСР, які теж не залишалися осторонь загального процесу втягнення суспільства в обговорення існуючих проблем. Зокрема, із квітня 1988 р. при академічному Інституті історії функціонував молодіжний дискусійний клуб, створений за ініціативою ЦК ЛКСМУ і міськкому комсомолу. На його засіданнях обговорювалися проблеми історії і культурного процесу в Україні в 1920–1930-х рр., становлення й розвиток капіталістичних відносин. Найбільшу цікавість аудиторія проявляла до обговорення «білих плям» – причини голоду 1932–1933 рр., кількість його жертв, репресії щодо інтелігенції («процес СВУ»), національне питання в республіці, творчість М.Грушевського, М.Костомарова, В.Винниченка та ін. Засідання клубу були відкритими, і під впливом окремих присутніх із вулиці нерідко набували заполітизованого характеру²⁴.

Співробітники природничих і гуманітарних інститутів АН УРСР почали проявляти підвищений інтерес та брати активну участь у заходах, організовуваних Спілкою письменників України, а також створюваних із власної ініціативи об'єднаннях «Літописець», «Клуб шанувальників рідної мови», екологічній асоціації «Зелений світ». Зустрічі інтелігенції стали поширеним явищем. Немало з них зафіксовані в документах республіканського КДБ. Так, у травні 1988 р. відбулася зустріч за круглим столом членів редколегії видання «Советская культура» та діячів літератури й мистецтв Москви і УРСР (понад 600 осіб) на тему «Інтелігенція та перебудова». Питання, що надходили до президії, стосувалися в основному проблем, пов'язаних із періодом культу особи Й.Сталіна, репресіями 1930-х рр. в Україні, необхідністю запровадження у країні багатопартійної системи, мовною ситуацією в республіці та висвітленням особистого внеску в «перебудову» місцевого керівництва. Вони ретельно зареєстровані КДБ²⁵.

На зібраннях творчої інтелігенції й студентської молоді обговорювалося відродження національної символіки – тризуба і жовто-блакитного прапора. Обґрунтовувалося, що вони відомі ще з часів Русі. Висловлювалися судження про можливість офіційного визнання у конституційному порядку

²⁴ Там само. – Пор.9. – Арк.63–72; Пор.7. – Арк.266–268.

²⁵ Там само. – Пор.7. – Арк.262–265.

як державних символів УРСР²⁶. Протягом 1988 р. національні прапори «як символ права України на суверенітет» почали використовуватися під час масових заходів у Хмельницькій, Івано-Франківській, Чернівецькій, Київській, Рівненській та Львівській областях²⁷. У 1989 р. жовто-блакитні прапори та стрічки стали постійним атрибутом багатьох мітингів.

Масові зібрання у другій половині 1980-х рр. були одним із заходів, до яких удавалося суспільство при відстоюванні прав і свобод. Причиною багатьох демонстрацій і мітингів, як уже згадувалося, були соціально-економічні, релігійні, національні та екологічні проблеми в республіці. Левова частина екологічних зібрань зумовлювалася Чорнобильською трагедією. Водночас мали місце і локальні порушення у соціо- та екосередовищі, результати негативного впливу яких призводили до згуртовування мешканців відповідних регіонів. Зокрема, низку стихійних мітингів було зафіксовано восени 1988 р. у Чернівцях²⁸. Спричинились до цього неефективні заходи влади щодо вирішення ситуації у зв'язку зі спалахом серед дітей специфічного захворювання – алопеції. Негативний розвиток подій був викликаний фактами замовчування, адже незважаючи на збільшення кількості хворих, наявні прорахунки у соціальній та екологічній сферах до приїзду урядової комісії населення не отримувало достатньо повної й ефективної інформації про ситуацію.

Жителі Скадовського району Херсонської області порушували питання про екологічні проблеми Джарилгацької затоки. Тут із 1963 р. (від початку масового культивування рису) проводився спуск великих об'ємів прісної води, забрудненої хімічними продуктами, що призвело до прискореної деградації курортологічних ресурсів і погіршення екологічної ситуації. Якщо в 1987 р. питаннями екології в цій місцевості займалися окремі особи, то вже наступного року цей рух набув масового характеру, сформувалася ініціативна група, яка у грудні 1988 р. оформилася в екологічне товариство «Джарилгач»²⁹.

Оскільки самостійні спроби окремих неформальних об'єднань організувати будь-яке зібрання чи демонстрацію (навіть на кілька десятків осіб) зазнавали активної прямої і непрямой протидії з боку державної влади, їх очільники приходили до розуміння необхідності об'єднання в рамках масових акцій. Спільна діяльність виявилася можливою завдяки тому, що у середовищі найрізноманітніших неформальних самодіяльних груп сформувалися три ключові проблеми, які тією чи іншою мірою були значимими для великої маси населення України. А саме – екологічна безпека, ліквідація «білих плям» історії, відновлення прав української мови в республіці. На основі означених інтересів розрізнені самодіяльні групи, що виникли в УРСР на першому етапі «перебудови», досить швидко змогли домовитись про необхідність об'єднання їх у впливові організації. Підставою для єдності став ще й той факт, що серед усіх діючих на той час неформальних угруповань та організацій – жодне не могло претендувати на лідерство.

²⁶ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.6. – Арк.158.

²⁷ Там само. – Арк.159–160.

²⁸ Там само. – Арк.166.

²⁹ ГДА СБУ (Херсон). – Фонд секретного діловодства. – Оп.1254. – Спр.2000. – Арк.55–58.

Саме тому в середовищі «неформалів» виникла ідея створити масовий рух за зразком прибалтійських народних фронтів. Особливо ця ідея захопила львів'ян. З ініціативою створення Демократичного фронту підтримки перебудови виступили Товариство української мови, «Товариство друзів Лева», Українська Гельсінська спілка, міськком комсомолу. Ідея здобула схвалення на масових мітингах. Основними завданнями визначалися сприяння політиці «перебудови» та громадський контроль за цілеспрямованими перетвореннями. Уперше цю ідею широким колам громадськості було репрезентовано на несанкціонованому зібранні, що відбулося у Львові у червні 1988 р. Коли 4 серпня у цьому місті зібрався ще один мітинг на підтримку ідеї створення народного фронту, влада його брутально розігнала.

Ідею об'єднання проголошували і в Києві. 5 червня 1988 р. тут відбулася організована захисниками екології несанкціонована демонстрація із заключним, уже дозволеним владою, екологічним мітингом на захист Голосіївського лісу, де й пролунали заклики утворити Народну спілку сприяння перебудові.

Питання про створення народного фронту порушувалися і в інших містах України, щоправда вони не набули масової підтримки. Так, у Вінницькій та Хмельницькій областях організовувалися народні фронти України сприяння перебудові; в Одесі – Демократичний союз сприяння перебудові. Метою цих об'єднань проголошувалося гуртування прихильників руху за «перебудову, демократію і гласність». Деяко схожими за цілями (сприяння «перебудові») були об'єднання, утворені у Харкові – «Союз захисту вільної праці»; Сумах – ініціативна група для організації Сумського обласного комітету сприяння демократизації; Ялті – союз «Добра воля»³⁰.

У вересні 1988 р. у Львові заснували т.зв. ініціативний комітет народного фронту, який на основі досвіду Литовського руху за перебудову і Народного фронту Естонії прийняв рішення про проведення широкої агітаційної роботи серед населення з перетворення «фронту» на масову організацію. На засіданні 9 листопада було ухвалене рішення про створення первинних організацій НФ в установах, підприємствах, навчальних закладах³¹.

Ідея створення Народного фронту України неодноразово обговорювалася у середовищі творчої й наукової інтелігенції, студентської молоді. Так, у Києві відповідна пропозиція публічно пролунала 28 і 30 жовтня 1988 р. – під час засідань об'єднання «Зелений світ» та в комісії з екології Спілки художників України. Щоправда, конкретних рішень із цього питання прийнято не було. Проте уже 1 листопада 1988 р. ідея створення народного фронту стала предметом обговорення на звітно-виборчих партзборах Спілки письменників України (СПУ), у постанові яких зазначалося про намір створити ініціативну групу для розроблення відповідної програми³². Відтоді саме ця організація відіграла ключову роль у формуванні масової опозиційності населення республіки. Слід відзначити, що подібна група була створена в Інституті літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР. Згодом вони об'єдналися.

³⁰ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.8. – Арк.127–130.

³¹ Там само. – Ф.71. – Оп.16. – Спр.833. – Арк.317–318.

³² Там само. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.9. – Арк.15–16.

13 листопада заклики до створення народного фронту пролунали на санкціонованому мітингу, присвяченому обговоренню екологічних проблем та організованому активістами об'єднань «Спадщина», «Громада», «Зелений світ», «Ноосфера», «Зелене милосердя», «Небайдужі». У зібранні брали участь представники партійно-радянського активу, творчої і науково-технічної інтелігенції, робітники і службовці, загалом близько 3000 осіб³³. І хоча пропозиції про створення народного фронту були схвалені присутніми, але не відображені у «Зверненні», – результати цього заходу активісти УГС оцінили як «початок народного руху»³⁴.

23 листопада в республіканському Будинку літераторів відбулися збори активу СПУ за участі представників «Громади», «Спадщини», Українського культурологічного клубу, «Комітету захисту Голосіївського лісу» та інших (усього понад 100 осіб), на якому обговорювалося питання про створення з членів СПУ ініціативної групи громадського руху в підтримку «перебудови». Промовці запропонували кілька варіантів назв для створюваного об'єднання: «Національний рух», «Народний рух» і «Народний фронт»³⁵. Наприкінці місяця ідея об'єднання обговорювалася на пленумі СПУ, в резолюції якого містилося положення: розробити проект програми Народного руху України за перебудову (НРУ). 31 січня 1989 р. загальні збори СПУ схвалили запропонований ініціаторами проект програми. Після цього письменників, які брали участь у його розробці (І.Драч, Ю.Мушкетик, Д.Павличко, Б.Олійник та ін.) запросили в ЦК Компартії України, де безуспішно спробували переконати в недоцільності створення НРУ. За рішенням пленуму СПУ, 16 лютого 1989 р. проект програми Народного руху України за перебудову було опубліковано в «Літературній Україні».

Від цього моменту в середовищі неформальних об'єднань різних міст республіки (Київ, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Новомосковськ, Сімферополь, Севастополь, Ялта, Вінниця, Харків, Хмельницький, Черкаси, Тернопіль, Житомир, Львів) почалося поживавлення. Відразу ж партійні і державні органи розгорнули кампанію широкомасштабної протидії шляхом гострої критики проекту на всіх рівнях. При цьому вміло використовувалися формулювання документа, вирвані з загального контексту. Проте влада вже не могла зупинити процес наростання громадсько-політичної активності суспільства.

Підтримкою ідеї НРУ за перебудову стало заснування в республіці об'єднаного Товариства української мови ім. Т.Шевченка (ТУМ), члени якого займалися не тільки питаннями відродження мови і культури, а й активно цікавилися політичним життям суспільства. 11–12 лютого 1989 р. відбулася його перша установча конференція. На квітень 1989 р. тільки у Львівській області ця організація нараховувала 13 тис. членів, які об'єдналися у 66 первинних осередків і продовжували свою роботу зі створення філій товариства в населених пунктах регіону. Більшість із них проводили громадську роботу

³³ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.6. – Арк.135.

³⁴ Там само. – Арк.137.

³⁵ Там само. – Пор.9. – Арк.103–123.

з підвищення загальнокультурного рівня населення, вивчення та пропагування народних традицій, фольклору. Активісти організували масові збирання підписів серед населення за надання українській мові державного статусу і спрямовували ці заяви до Президії Верховної Ради УРСР³⁶.

Ідею заснування Народного руху України за перебудову підтримали також члени республіканського товариства «Меморіал» (функціонувало як складова Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал», організованого в Москві у серпні 1988 р.). Діяльність «Меморіалу» спрямовувалася на заходи щодо повної реабілітації осіб, незаконно репресованих у 1930–1950-х рр. та увічнення їх пам'яті, висвітлення «білих плям» в історії, а також «боротьбу проти насильницьких і недемократичних методів вирішення соціально-політичних проблем»³⁷. 4 березня 1989 р. в Києві на установчій конференції товариства її учасники висловилися за підтримку НРУ.

Навесні 1989 р. місцеві осередки Руху почали виникати в різних населених пунктах республіки. Одними з найактивніших були мешканці Львова та його околиць. Зокрема, 7 травня у місті відбулася установча конференція місцевого відділення НРУ за перебудову. В її роботі взяли участь представники «Товариства друзів Лева» й ТУМ з його первинних організацій із міст Броди, Стрий, Трускавець, Дрогобич, Червоноград, Самбір, гості з Івано-Франківська та Дніпропетровська. 1 липня було створено Київську міську організацію НРУ за перебудову. Процес виникнення осередків Руху відбувався за схемою «знизу – вгору». Географічно вони спочатку з'явилися у західних областях і поширилися на центральні, а згодом виникли на сході й півдні республіки. Цей процес завершився проведенням 8–10 вересня 1989 р. загальних установчих зборів Народного руху України за перебудову.

Реалізувати цей захід вдалося тому, що українське суспільство стало соціально більш зрілим, політично-активним. У спільній доповідній записці республіканських прокуратури, КДБ, МВС та Мін'юсту, адресованій Президії Верховної Ради УРСР, містився аналіз політичної ситуації та повідомлялося про активізацію різних соціальних груп населення навколо ідеї створення НРУ за перебудову. Пожвавлення, крім Києва та області, відзначалося на Дніпропетровщині, Кримському півострові, містах Вінниця, Харків, Хмельницький, Черкаси та ін. В установчих зборах, мітингах, зустрічах брали участь інтелігенція, студенти, робітники, пенсіонери. Під час зібрань обговорювалися проект програми НРУ за перебудову, збиралися підписи на його підтримку, поширювалися листівки, проводилася агітація і пропаганда щодо створення осередків у своїх регіонах. Було зроблено висновок, що «проект створює передумови для перетворення руху в силу, альтернативну партії, має наміри поширити свій вплив на сфери державного і громадського життя, тим самим контролювати всі елементи політичної системи радянського суспільства»³⁸.

³⁶ Там само. – Ф.71. – Оп.16. – Спр.833. – Арк.70–72.

³⁷ Там само. – Арк.26.

³⁸ Там само. – Ф.16. – Оп.19 (1993 р.). – Пор.5. – Арк.30–33.

Станом на листопад 1989 р. НРУ за перебудову організаційно оформився у всіх областях республіки. За даними обкомів партії, загальна чисельність членів нараховувала близько 77 тис. осіб. Основну масу становили інженерно-технічні працівники (22,3%), представники творчої інтелігенції (14,9%), викладачі (13,4%), науковці (12%), робітники і службовці (по 9%), пенсіонери (4,3%), керівники середньої ланки (3,6%). При цьому 60% припадало на західні, 25% – центральні, 12% – південні й лише 6% – на східні області. За національним складом переважали українці, натомість у Сумській, Житомирській, Одеській, Харківській, Кримській областях доволі високий відсоток становили росіяни й поляки. За віком більше половини – це люди від 25 до 45 років, у західних областях велика частка молоді, у центральних, східних і південних було більше 40–50-річних. Близько 8% – члени КПСР і понад 35% – ВЛКСМ³⁹.

Ставлення населення до НРУ було неоднозначним. Згідно з опитуванням громадської думки, 36,9% людей підтримували ідею його створення, 25% – ставилися до нього негативно, а 28% – вагалися з відповіддю. Розрахунок соціальної бази Руху показав, що вона складає близько 12 млн осіб⁴⁰. Мотиви участі рядових членів і керівників визначалися кількома факторами: занепокоєння долею країни, республіки (84%), бажання зберегти національну самобутність України (78%), незадоволення діяльністю партійних, радянських, громадських організацій (62,4%). Третя частина опитаних приєдналася до НРУ, намагаючись активніше брати участь у «перебудові». І лише одиниці – через незадоволення своїм становищем, заради самоствердження чи тому, що їх загітували друзі⁴¹.

За рік після установчого з'їзду Народний рух радикалізував свою програму, прибравши з власної назви слова «за перебудову» і зазначивши своєю метою відновлення державної незалежності України⁴².

Сплеск активізації діяльності самодіяльних організацій і груп спостерігався навесні 1989 р. ще й у зв'язку з підготовкою і проведенням виборів у народні депутати СРСР (березень – травень 1989 р.). Активісти ряду неформальних об'єднань твердили, що очікувані вибори є антидемократичними і неправильними, висунутих же кандидатів вони називали «ставлениками бюрократичного апарату»⁴³.

Зокрема, у Львівській області влада фіксувала зростаючу тенденцію незадоволення щодо ходу демократизації громадського життя, конкретної організації виборів, практики проведення окружних передвиборних зібрань, позиції партійних органів щодо Народного руху України. Спостерігалися також зміни у характері листів громадян до обласного комітету партії від комуністів і безпартійних. Люди стали менше задавати питань із житлової

³⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2658. – Арк.198–205; Провісники свободи, державності і демократії... – С.146.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2658. – Арк.198–205; Провісники свободи, державності і демократії... – С.150.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2658. – Арк.198–205; Провісники свободи, державності і демократії... – С.147.

⁴² Шевченко О. Перший постріл переможної революції. – С.19.

⁴³ ГДА СБУ. – Ф.71. – Оп.16. – Спр.833. – Арк.39–40, 326–328.

проблеми, розвитку комунального господарства; їх більше цікавили питання екології, благоустрою й озеленення міст та селищ, організації культурного дозвілля населення, задоволення релігійних почуттів віруючих тощо⁴⁴.

На кінець 1980-х рр. в економіці і соціальній сфері виникла низка гострих проблем, які негативно позначалися на умовах життя людей, їх настроях. Серед тих, що впливали на формування проявів незадоволення громадян владою, і врешті-решт на політичну ситуацію, був стан забезпечення житлом, ситуація з об'єктами соціально-культурного призначення, низький рівень стаціонарної медичної допомоги, відсутність надійної системи енерго- й тепlopостачання, прогалини в транспортному обслуговуванні населення, питна вода та її якість, каналізаційні стоки, забруднення річок і морів, екологічні проблеми, пов'язані з хімічною та іншими галузями індустрії, низький рівень дорожнього будівництва, соціальна занедбаність села. У запущеному стані перебувало багато підприємств харчової та переробної промисловості, застаріло оснащення на металургійних заводах тощо.

Зокрема, через недостатню увагу до вугільної галузі й хронічний дефіцит капіталовкладень оновлення шахтного фонду та соціальної сфери здійснювалося незадовільно, що сприяло нагромадженню невирішених проблем життя і діяльності шахтарів – не вистачало лікарень, шкіл, дитячих дошкільних установ, профілакторіїв, баз відпочинку, і головне – житла (у загальній черзі на отримання квартир по 15 і більше років стояли 61 тис. сімей)⁴⁵. Серед інших проблем – занедбаність соціальної сфери, невирішеність багатьох побутових питань, незадоволеність людей оплатою праці, перебої у постачанні товарів першої необхідності, погіршення екологічної ситуації.

Оскільки економічні реформи, проваджені під керівництвом М.Горбачова, не змогли вирішити наявні проблеми, це вплинуло на формування негативного ставлення населення до керівництва держави. Зокрема, у республіці зростає кількість проявів незадоволення, пов'язана з ускладненням екологічної ситуації, фінансово-економічною діяльністю підприємств в умовах переходу на нові форми господарювання, дефіцитом деяких товарів першої необхідності. Занепокоєння широких верств населення викликала криміногенна ситуація, активізація організованих злочинних груп (рекет) у сфері управління й економіці, кооперативному русі⁴⁶.

У результаті загострення наявних проблем набув розвитку робітничий рух, який поступово охоплював працівників різних галузей виробництва. Якщо в 1986 р. в робітничому середовищі влада фіксувала тільки прояви незадоволення серед окремих працюючих, то в 1989 р. воно вибухнуло робітничими страйками. Особливість страйкового руху проявлялася у поєднанні соціально-економічних і політичних вимог.

Перші масові страйки в УРСР розпочалися влітку 1989 р. на вугільних шахтах Донбасу. Спочатку, 15 липня, зупинила роботу шахта «Ясинуватська-Глибока». Через кілька днів цей рух охопив робітників майже половини

⁴⁴ Державний архів Львівської області. – Ф.П-3. – Оп.62. – Спр.526. – Арк.2–4.

⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2577. – Арк.136.

⁴⁶ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.452. – Арк.99–106.

вугледобувних підприємств регіону – з наявних у республіці 286 шахт страйкували 203 із загальною чисельністю страйкуючих 120 тис. осіб⁴⁷. Поступово до страйкового руху підключилися три західні області – Волинська, Тернопільська, Львівська, а також трудові колективи Києва.

Страйкарі вимагали поліпшити соціальні умови життя та праці, підвищити заробітну плату, провести націоналізацію майна КППС, деполітизувати правоохоронні органи та ліквідувати парткоми на підприємствах, забезпечити відставку тодішнього уряду.

Масові виступи шахтарів завдали відчутного удару по командно-адміністративній системі, оскільки вперше робітники відкрито продемонстрували, що їхні інтереси розходяться з інтересами радянської держави. Страйки мали гострий, затяжний характер, відзначалися організованістю, чим завдали серйозної економічної, політичної та іміджевої шкоди «перебудові». На довгий час саме страйккоми стали центром опору КППС.

Страйки продемонстрували недосконалість управління та наявні провали в керівництві народним господарством, відобразили втрату віри людей у можливість поліпшення життя, оскільки прийняті союзним центром і на місцях рішення з цих питань не виконувалися⁴⁸. Також вони засвідчили зростання громадянської самосвідомості гірняків, їх небажання миритися з існуючою системою утиску особистості адміністративно-бюрократичним апаратом.

Організовані страйки шахтарів сприяли підвищенню громадської активності робітників і в інших галузях народного господарства – серед працівників локомотивних бригад на залізницях, металургів, будівельників. У результаті зниження рівня життя в республіці відбувалося поповнення рядів страйкарів за рахунок текстильників, транспортників, працівників освіти, медицини. У 1989 р. у страйкових виступах брали участь 293 тис. осіб. На ряді підприємств працівники висунули й передали адміністрації та у вищі органи пакети соціально-економічних вимог, окремі з них – ультимативного характеру.

Процеси перебудови та гласності увиразнили багатозаровість українського суспільства, оскільки у цей час отримали можливість заявити про себе соціальні групи, що перебували в маргінальному становищі, зокрема віруючі. За умов лібералізації суспільства та занепаду офіційної ідеології в республіці спостерігалось поширення релігійних настроїв. Духовне розкріпачення народу започаткувалося відродженням заборонених і ліквідованих сталінським режимом релігійних конфесій, перш за все Української греко-католицької церкви й Української автокефальної православної церкви. Протягом 1987–1989 рр. католики східного обряду провели ряд масових акцій, спрямованих на легалізацію та відновлення своєї церкви. Вони проявлялися у самочинному захопленні раніше їм належних храмів, організації (спільно з неформальними об'єднаннями) масових богослужінь, приурочених до різних трагічних річниць чи урочистих подій. Нерідко такі виступи набували характеру відкритого протистояння з владою.

⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.19 (1993 р.). – Пор.2. – Арк.199–205.

⁴⁸ Там само. – Ф.9. – Спр.452. – Арк.99–106.

Боротьбу за відновлення Української греко-католицької церкви очолив згадуваний вище комітет, який своїм завданням ставив визнання неправомірними рішень проведеного «під патронатом» НКВС Львівського «собору» 1946 р. про ліквідацію УГКЦ, реституцію майна, повернення собору Св. Юра та архіву церкви, ухвалення нормативних актів, які б давали можливість ієрархам УГКЦ повернутися з-за кордону, визнання церкви юридичною особою та надання їй прав володіти рухомим і нерухомим майном, створювати дитячі заклади, будинки пристарілих, займатися катехізацією молоді в школах і вузах, відправляти богослужіння в колоніях, лікарнях та інших установах. «Церква повинна бути відділена від держави і не буде вміщуватися в справи держави, а держава не повинна вміщуватися в справи церкви», – наголошували керівники руху⁴⁹.

У цей час відбувається відкриття значної кількості храмів Російської православної церкви. Активізувалися також релігійні громади інших напрямів – католики, євангельські християни-баптисти, християни віри євангельської, адвентисти сьомого дня, свідки Єгови та ін. У Чернівцях із серпня 1988 р. ініціативна група «Фонду сприяння збереженню чернівецьких єврейських кладовищ» почала готувати ґрунт для створення єврейської громади зі своїм грошовим фондом, кооперативними підприємствами, широкими внутрісоюзними і міжнародними зв'язками та представниками в органах влади⁵⁰.

Зростання релігійності населення УРСР, відновлення раніше заборонених церков, їх орієнтація на створення незалежної української церкви засвідчили кризу політики «войовничого атеїзму», яку реалізовував комуністичний режим.

У другій половині 1980-х рр. спостерігаємо також перші паростки змін у гендерній репрезентації суспільства. Зокрема, за «перебудови» почало змінюватися ставлення до жінки. Замість дискредитованого канону жіночності («радянська супержінка») нова національно-державницька ідеологія швидко розробила свій ідеал жінки з національним колоритом – «берегиня»⁵¹. Цим образом активно послуговуватимуться й після проголошення незалежності.

На противагу впроваджуваній в СРСР патерналістській політиці жіночі об'єднання, що в цей час перебували у стадії організаційного оформлення та становлення, почали використовувати у своїй діяльності майже ліквідовані в радянський час традиції самопомоги й опори на власні сили. Зокрема, ці традиції проявилися в діяльності створеного у Львові жіночого товариства «Милосердя». Фактично це була перша мирянська й перша марійська організація, яка відродилася у СРСР. У своєму зверненні засновники «Милосердя» закликали жінок будь-якого віку незалежно від національності, соціального статусу, займаної посади вступати в товариство, об'єднуючись у Марійські дружини для проведення духовно-просвітницької

⁴⁹ Там само. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 180–184.

⁵⁰ Там само. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 167–169.

⁵¹ Дзеркало тижня. – 2005. – 23 квітня. – №15.

і благодійної діяльності, опіки дитбудинків та будинків пристарілих, лікарень, в'язниць⁵². Загалом перші жіночі об'єднання формувалися під загальним впливом національно-визвольних ідей, і своїм пріоритетним завданням ставили відродження українських звичаїв і традицій⁵³.

На Кримському півострові становище ускладнювалося з огляду на зростання активності кримськотатарського руху, лідери якого ставили за мету вирішення питань організованого повернення в місця історичного проживання кримських татар, відновлення національної автономії, повернення конфіскованого та втраченого майна, скасування вироків і рішень у кримінальних, адміністративних і персональних партійних справах, за якими осіб татарської національності карали «за участь у національному русі свого народу»⁵⁴. Прагнення кримських татар знаходили підтримку в середовищі місцевих самодіяльних об'єднань, члени яких у своїх вимогах у тому числі ставили питання про визнання за «татарським народом прав на автономію й організоване повернення в Крим»⁵⁵.

Таким чином, друга половина 1980-х рр. з огляду на суспільні настрої характеризувалася зростанням громадсько-політичної активності населення республіки. Демократичні процеси охоплювали все суспільство. Вони відбивалися у свідомості населення різного віку – від шкільної та студентської молоді до людей пенсійного віку. Спостерігався широкий спектр поглядів і оцінок на події, що відбувалися як в УРСР, так і в інших союзних республіках. Суспільство реагувало по-різному – помірковано, відверто радикально щодо влади, нейтрально та навіть вороже стосовно опозиційної діяльності неформальних організацій, мовляв, «пора закінчувати з екстремістськими проявами так званих ініціативних груп і лідерів УГС»⁵⁶.

Поступово громадськість республіки переходила від публічних обговорень економічних, екологічних, релігійних, культурницьких проблем до формування численних неформальних самодіяльних об'єднань (художніх, творчих, літературних, спортивних, екологічних тощо), які згодом підтримали настрої опозиційних до влади організацій. Одна з причин зростаючої соціальної напруги полягала у позиції влади, яка, застосовуючи силу проти опозиції, ще більше поглиблювала суперечності у суспільстві («замість того, щоб іти назустріч масам у справі демократизації і передвиборної кампанії, керівники міста застосовують грубу силу і тим самим сприяють виникненню напруження, налаштовують народ проти себе»; «спроби локалізувати прояви, пов'язані з діяльністю УГС, шляхом фізичного розгону викликають незадоволення серед населення, оскільки серед затриманих попадаються випадкові особи, не пов'язані з екстремістами. Процес в теперішній час зайшов далеко, необхідно вживати термінових заходів»)⁵⁷.

⁵² ГДА СБУ. – Ф.71. – Оп.16. – Спр.833. – Арк.10.

⁵³ *Смоляр Л.* Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі [Електронний ресурс]: <http://party.civicua.org/women/zhruh.htm>

⁵⁴ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.5. – Арк.219; Пор.6. – Арк.145–148.

⁵⁵ Там само. – Пор.6. – Арк.145–148.

⁵⁶ Там само. – Ф.71. – Оп.16. – Спр.833. – Арк.52.

⁵⁷ Там само. – Арк.52–56.

Формування активної громадянської позиції відбувалося за участі активістів неформальних об'єднань, оскільки окремі з них не просто проводили громадську роботу в руслі «перебудови», а й планомірно відстоювали власні позиції, у тому числі намагалися закріпити в програмних документах вимоги щодо проголошення права на існування демократичної опозиції, багатопартійну систему, внесення змін у Конституцію СРСР «про добровільне вхідження в СРСР союзних республік у рамках конфедерації» тощо⁵⁸.

Серед заходів з арсеналу борців за незалежність України були організація та участь у мітингах, демонстраціях, зборах трудових колективів; створення численних груп різноманітного спрямування, первинних осередків НРУ за перебудову; проведення кампаній проти глушіння закордонних радіостанцій, проти цензури, за закон про українську мову та скасування ст. 6 Конституції СРСР (керівна роль КПРС). Їх закордонна діяльність спрямовувалася на репрезентацію своїх позицій та інтересів у світі⁵⁹.

На кінець 1980-х рр. відбулася широкомасштабна політизація практично всіх верств суспільства. Зокрема, нині активні діячі неформальних організацій визнають 1989-й роком протистояння між старим комуністичним режимом і національно-демократичними силами, які розросталися і радикалізувалися. Наступний 1990-й рік дав населенню ще більше приводів бути незадоволеним владою. Зокрема, під час експрес-опитування громадської думки з'ясувалося, що станом на травень ситуація в республіці різко загострилася і набула вибухонебезпечного характеру. Головними причинами стали несхвалення населенням дій влади щодо концепції переходу до регульованої ринкової економіки, незадоволення роботою сесії Верховної Ради УРСР, дефіцит товарів першої необхідності, інфляція, ріст тіньового сектору економіки та злочинності, втрата віри в досягнення бажаних життєвих цінностей шляхом наполегливої і продуктивної праці тощо. Більшість зазначених факторів мали місце і раніше, проте вони не набували такої критичної маси і на швидку зміну соціально-політичної ситуації помітно не впливали. Джерелом накопичення негативної енергії, свого роду несанкціонованими мітингами, ставали масові черги за дефіцитними товарами першої необхідності⁶⁰.

У червні 1990 р. ЦК КПУ на основі результатів соціологічного опитування, проведеного ідеологічним відділом, змушений був констатувати: «Продовжує поглиблюватись процес втрати довір'я до партії та її органів». КПРС на той час однозначно підтримувала лише третина населення республіки. На момент опитування за партію проголосувало б 47% селян та 26% робітників⁶¹.

На початок 1990-х рр. в УРСР накопичилися проблеми в усіх сферах життя. Для їх вирішення необхідно було залучати кардинально нові методи управління, відмінні від апробованих командною системою, яких, проте, центральна влада не могла собі дозволити. Оскільки вона фактично

⁵⁸ Там само. – Ф.9. – Спр.452. – Арк.99–106.

⁵⁹ Лук'яненко Л. Українська Гельсінська спілка в боротьбі за демократію і незалежність України. – С.13–14.

⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2727. – Арк.23–24.

⁶¹ Див.: *Бойко О.Д.* Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.). – К., 2004. – С.195.

дискредитувала себе в очах суспільства, у тому числі через нездатність упоратися з економічними проблемами, перешкодження доступу населення до інформації про «білі плями» недавньої історії, неможливість реалізації своїх прав шляхом задоволення самостійницьких інтересів – суспільство було готове об'єднатися заради зміни політичного ладу та реалізації основоположної ідеї – незалежності України.

The article analyses the problems, those Ukrainian society worried about on the eve of the independence declaration in the second half of 1980s. The social activity manifestations are traced, which were registered by soviet security service in the environment of different social groups and society strata.

